

ZAPADNI BALKAN REDOVNI EKONOMSKI IZVJEŠTAJ
br.17 | proljeće 2020.

Ekonomski i socijalni uticaj COVID-19

OBRAZOVANJE

“Ti i ja” autor Tanja Burzanović (Crna Gora)

RER br. 17 je zbirka bilješki o ekonomskom i socijalnom uticaju COVID-19 koje će biti objavljene u tri dijela. Prvi dio je objavljen 29. aprila i fokusiran je na makroekonomski uticaj COVID-19. Ovaj drugi dio pokazuje kako se makroekonomski uticaj odražava na ljude u regiji. Ovaj dio govori o društvenom uticaju COVID-19 u zemljama Zapadnog Balkana u šest zasebnih bilješki o siromaštvu i blagostanju, radu, zdravlju, obrazovanju, zagađenju zraka i socijalnoj zaštiti. Treći dio, koji bi trebao biti objavljen početkom juna, fokusirat će se na specifična područja ekonomske politike - fiskalni, vanjski i finansijski sektor - te krizni uticaj na privatni sektor na osnovu izvještavanja firmi.

Procjenjeni uticaj COVID-19 na obrazovanje i odgovori pojedinačnih država¹

- Šok po obrazovni sistem izazvan pandemijom COVID-19 imaće negativne kratkoročne i dugoročne posljedice. Ostvareni ekonomski napredak može posustati, stopa rasta ljudskog kapitala će vjerovatno opasti ili će se on potpuno zaustaviti, a postojeći razlike u ravnopravnosti obrazovanja će se produbiti.
- Sve države Zapadnog Balkana odgovorile su na poremećaje u organizaciji obrazovanja uvođenjem različitih modaliteta učenja na daljinu. Međutim, uprkos pravovremenoj reakciji, gubitak naučenog će biti neizbježan i značajan i nesrazmjerno će se odraziti na osjetljive grupe, u kojima će veći procenat učenika doživjeti regresiju u stanje funkcionalne nepismenosti, a možda će i u potpunosti odustati od školovanja. Prema procenama, procenat učenika sa ispodprosječnim postignućem u domenu čitalačke pismenosti može porasti sa sadašnjih 53 na 61 procenat.
- Iako su škole i dalje zatvorene ili se djelimično ponovno otvaraju, poboljšana organizacija učenja na daljinu i podrške nastavnicima i roditeljima može smanjiti gubitak naučenog. Programi učenja kojima se može nadomjestiti gubitak naučenog, kao i budžeti za obrazovanje kojima se obezbjeđuje minimum sredstava za naknadu dodatnih troškova koji se mogu javiti nakon završetka pandemije COVID-19, od presudnog su značaja da se učenicima omogući da nadoknade propušteno i da se spriječi dalji rast nejednakosti.
- Zemlje Zapadnog Balkana bi trebalo i da iskoriste ovu priliku da obrazovanje učine djelotvornijim, inkluzivnijim i otpornijim. Unaprjeđenje i povećanje obima uspješnih politika uvedenih kao odgovor na COVID-19, kao što su smanjivanje digitalnog jaza i unaprjeđenje digitalnih vještina nastavnika, učinilo bi sistem otpornijim na buduće šokove. Pored toga, usmjerenost na sprječavanje osipanja đaka, unaprjeđenje usluga predškolskog obrazovanja i brige o djeci uz naglasak na djecu iz osjetljivih grupa, jačanje obuke nastavnika i unaprjeđenje finansiranja obrazovanja i praćenje ostvarivanja rezultata dovešće do povećanja kvaliteta i ravnopravnosti obrazovanja na srednji rok.

Kako obrazovni sistemi na Zapadnom Balkanu reaguju na COVID-19?

Pandemija se prvenstveno odrazila na zatvaranje škola i prelazak na učenje na daljinu. Zatvaranje škola utiče na preko 91 procenata svih učenika širom svijeta, kao i na 1,6 milijardi đaka koji ne pohađaju nastavu.²

¹ Ovu bilješku su izradili Flora Kelmendi, James Gresham i Syedah Aroob Iqbal. Na dodatnim komentarima i napomenama se zahvaljujemo i Harry Patrinos, Jamele Rigolini, Maria Pomes Jimenez, Amer Hasan, Alexandria Valerio, Bojani Načevoj i Angela Demas.

² Ova brojka predstavlja broj učenika i studenata koji pohađaju predškolsko, osnovno, niže srednjoškolsko i više srednjoškolsko obrazovanje (nivoi ISCED od 0 do 3) i tercijarno obrazovanje (nivoi ISCED od 5 do 8). Broj upisanih se zasniva na najnovijim podacima Instituta za statistiku UNESCO-a.

Trenutno zatvaranje škola dovešće do gubitka naučenog za sve studente, ali će nesrazmjerno uticati na pripadnike osjetljivih grupa, kod kojih postoji veća vjerovatnoća da će odustati od obrazovanja ili napustiti školu prije vremena. Ovi negativni uticaji imaće kako kratkoročne tako i dugoročne implikacije. Ostvareni ekonomski napredak može posustati, stopa rasta ljudskog kapitala će vjerovatno opasti ili se zaustaviti, a postojeći razlike u ravnopravnosti obrazovanja će se produbiti.

Zemlje Zapadnog Balkana su, pored preventivnih mjera radi ograničavanja širenja virusa, primjenile i mjere za ublažavanje efekata pandemije čiji je cilj očuvanje kontinuiteta obrazovanja.

Okvir 1: Šta se dešava u tercijarnom obrazovanju?

Visokoškolske ustanove širom regiona privremeno su zatvorene, a nastava za preko 600.000 studenata iznenadno je prebačena na internet kako bi se otklonile posljedice zatvaranja fakulteta. Uopšteno govoreći, kapacitet obrazovnog sistema na tercijarnom nivou daleko je veća, a isto važi i za pristup tehnologiji, vještine i autonomiju studenata. Nastava se, dakle, odvija putem interneta. Univerziteti na Zapadnom Balkanu za nastavu prvenstveno koriste eksterne alate za videokonferencijske pozive kao što su Zoom, Skype, i, najčešće, Google Classroom. Međutim, nije moguće organizovati nastavu koja zahtjeva praktično iskustvo, laboratorijske vežbe ili neposredan rad. Izrađeni su priručnici i druge smjernice kako bi se profesorima pomoglo u prelasku na nastavu putem interneta (primjera radi, Prištinski univerzitet je donio uputstvo o izvođenju nastave putem interneta u kome se između ostalog opisuje kako pripremiti predavanja koristeći platformu Google).

Sve države u ovom regionu su zatvorile škole i uvele druge preventivne mjere ubrzo pošto su potvrđeni prvi slučajevi zaraze (od 9. do 13. marta 2020.). Zatvorene su sve visokoškolske institucije na Zapadnom Balkanu (vidjeti Okvir 1), što je neposredno uticalo na 2,7 miliona učenika završnih razreda srednjih škola.

Kako bi se obezbjedio kontinuitet učenja dok su škole zatvorene, sve ove države su uvele više modaliteta za nastavu i učenje na daljinu u vanrednim uslovima. Mjere učenja na daljinu podrazumjevaju čitav spektar mehanizama za izvođenje nastave: televizijske i radijske emisije, resurse postavljene na namjenske internet stranice, održavanje časova putem interneta i komunikaciju sa učenicima putem mobilnih telefona. Ove države su se najčešće opredjelile za kombinaciju više navedenih metoda. Da bi doprle do najvećeg broja učenika, države ovog regiona u najvećoj mjeri su se oslonile na televizijsko emitovanje prethodno snimljenih predavanja. Međutim, da bi se omogućilo emitovanje obimnog televizijskog nastavnog materijala, značajno su skraćeni kako gradivo tako i sami časovi.

3 Vidjeti srbija.gov.rs/tekst/en/137330/esdnevnik.php.

4 Vidjeti montk.gov.ba/odluka-o-organizaciji-online-nastave-i-instrukcija/1812.

Nastavnicima se putem posebnih internet stranica nude i resursi za prilagođavanje nastavi na daljinu. Pojedine zemlje koje su prethodno već pripremale sisteme za učenje putem interneta ubrzale su njihovo uvođenje kako bi bolje odgovorile na novonastalu situaciju.^{3,4} Neke države su takođe preduzele mjere da ublaže demotivisanost i gubitak naučenog kod učenika iz najosetljivijih grupa,⁵ a razmatraju se i prijedlozi za izmenu školskog kalendara, prilagođavanje termina raspusta i obezbjeđivanje informatičke opreme za učenike.⁶

Iako su širom regiona mjere uvedene pravovremeno, zatvaranje škola i manje efikasni vidovi nastave na daljinu neumitno će dovesti do gubitka naučenog i produbljanja neravnopravnosti. Veoma je teško preći na elektronsko učenje u većem obimu jer je to krajnje složen zadatak čak i u najpovoljnijim okolnostima,⁷ dok je do prelaska na učenje na daljinu došlo iznenada, i to u vanrednim uslovima u toku pandemije.

5 Primjera radi, u Crnoj Gori se razmatra mogućnost da pružaoci telekomunikacionih usluga obezbjede pakete sa neograničenim protokom podataka za učenike sa najmanjom vjerovatnoćom pouzdanog pristupa internetu. Podrška se pruža i djeci izbjeglicama i migrantima u privremenim prijemnim centrima u Bosni i Hercegovini. Vidjeti news.un.org/en/story/2020/04/1060982.

6 Vidjeti enastava.skolers.org i eobrazovanje.com/vijesti/Pages/nastava-na-daljinu.aspx.

7 World Bank (2020). Rapid Response Briefing Note: Remote Learning and COVID-19 Outbreak (English). Washington, DC: World Bank Group.

Spremnost država da obezbjede kvalitetno obrazovanje za sve putem učenja na daljinu i elektronskih alata od presudnog je značaja za ocenu uticaja mjera usvojenih povodom COVID-19 na srednjoročni razvoj ljudskog kapitala.

Koliko su pojedine države pripremljene da obezbjede kvalitetno obrazovanje za sve koristeći modalitete nastave na daljinu i putem interneta na duži rok?

Iako je dalji tok pandemije na Zapadnom Balkanu nepoznat, očekuje se da će škole ostati zatvorene tokom ljetnjih mjeseci, te da se možda neće ponovo otvoriti prije početka naredne školske godine. Takođe je vjerovatno da će se lokalizovani poremećaji nastaviti i tokom naredne školske godine, uz fazno i djelimično ponovno otvaranje škola. Obrazovni sistemi će morati i dalje da reaguju na ove poremećaje, istovremeno sprječavajući i minimizirajući gubitak naučenog i čuvajući dostignuti stepen ravnopravnosti i inkluzivnosti. Za ostvarenje svih ovih ciljeva biće neophodno ispuniti više preduslova, kao što su: (1) pristup informacionim i komunikacionim tehnologijama (IKT) i internetu; (2) dostupnost kvalitetnog sadržaja na internetu; (3) nastavnici koji posjeduju vještine za podučavanje na daljinu i putem interneta; (4) podrška roditelja za nastavu na daljinu i putem interneta; i (5) dovoljan broj nastavnih sati.

Pristup informacionim tehnologijama i internetu

Mada je pristup televiziji široko rasprostranjen u državama Zapadnog Balkana, što doprinosi garantovanju minimalnog nivoa ravnopravnosti, ovaj medij nije dovoljan za kvalitetnu nastavu.

Po samoj svojoj prirodi, podučavanje putem televizije i unaprijed snimljenih predavanja nije interaktivno i ne omogućava prilagođavanje pojedinačnim potrebama učenika; pa ipak, njime se omogućava ravnopravniji pristup nastavnim sadržajima jer je televizija široko dostupna u cijelom ovom regionu. Nastava putem interneta ima potencijal da bude daleko interaktivnija od televizijskog emitovanja, ali njena djelotvornost zavisi od pristupa digitalnim uređajima i internetu, kvaliteta sadržaja i digitalnih vještina nastavnika. Prelazak na učenje putem interneta u većem obimu imaće nesrazmjerno pozitivniji uticaj na učenike koji su već u povlašćenom položaju (npr. na bogate u odnosu na siromašne i na učenike iz gradskih sredina u odnosu na one iz seoskih), jer je veća vjerovatnoća da će računare i pristup internetu kod kuće imati porodice boljeg imovinskog stanja nego siromašnija domaćinstava.

Učenici na Zapadnom Balkanu imaju ograničeniji pristup internetu velike brzine od svojih vršnjaka u Evropskoj Uniji (EU), a regionalni podaci jasno ukazuju na neravnopravnost. U prosjeku, oko 60 procenata domaćinstava na Zapadnom Balkanu ima pristup internetu brzine koja zadovoljava preduslove za elektronsko učenje (što je u ovoj analizi definisano kao brzina od 10 ili više Mbps). Međutim, trebalo bi napomenuti da je 10 Mbps niže od standarda koji se uzima kao prihvatljiv u SAD (25 Mbps) ili EU (30 Mbps). Ako se koriste ove više referentne vrednosti, vidi se da većina domaćinstava u regionu ne posjeduje internet priključke velike brzine. U ovom regionu postoje značajne razlike čak i pri brzini od 10 Mbps:

9 Podaci se zasnivaju na najskorijim izvještajima nacionalnih regulatornih tijela za elektronske komunikacije.

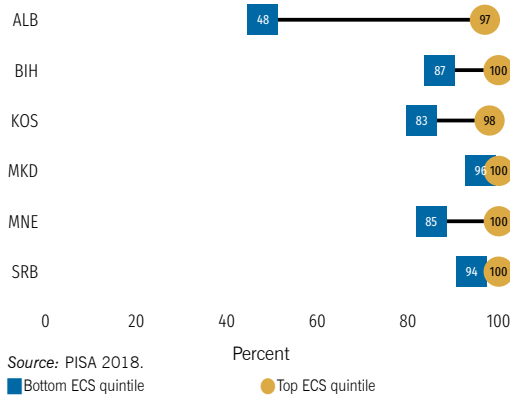
10 Isto.

11 Kraći od jednog sata.

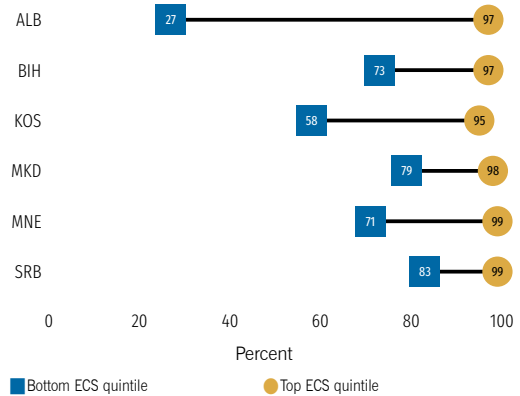
8 Najveći broj učenika osnovnih škola na Zapadnom Balkanu (98 procenata) ima pristup televizijskom prijemniku, što predstavlja razlog za optimizam jer se za učenike osnovnoškolskog uzrasta u vanrednim situacijama prednost daje televizijskom emitovanju nastavnih sadržaja.

Slika 1: Pristup internetu i IKT uređajima na Zapadnom Balkanu

Pristup internetu, najviši i najniži kvintil po ESKS

Računar koji možete da koristite za školu, najviši i najniži kvintil po ESKS

samo 35 procenata domaćinstava u Bosni i Hercegovini posjeduje internet vezu ove brzine, nasuprot 48 procenata u Sjevernoj Makedoniji i 64 procenata u Srbiji. Takođe, veliki broj učenika na Zapadnom Balkanu – oko 22 procenta – navodi da im je pristup internetu kod kuće ograničen ili ga uopšte nemaju, u poređenju sa samo 11 procenata u EU27. Još bitnije, iako skoro svi učenici u najvišem kvintilu po ekonomskom, socijalnom i kulturnom statusu (ESKS) imaju pristup internetu (što je slučaj sa 100 procenata tih učenika u BiH, Sjevernoj Makedoniji, Crnoj Gori i Srbiji), to ne važi za njihove vršnjake u najnižem kvintilu, pri čemu se razlika kreće i do 50 procentnih poena (kao primjera radi u Albaniji).

Dalje uspješno izvođenje nastave na daljinu i putem interneta, naročito tokom trajanja pandemije, zavisice i od toga da li domaćinstva imaju informatičke resurse koji mogu da se koriste za obrazovne potrebe. Iako su podaci iz istraživanja PISA za 2018. ograničeni na učenike srednjih škola, iz njih se može izvesti procjena spremnosti domaćinstava za učenje putem interneta.

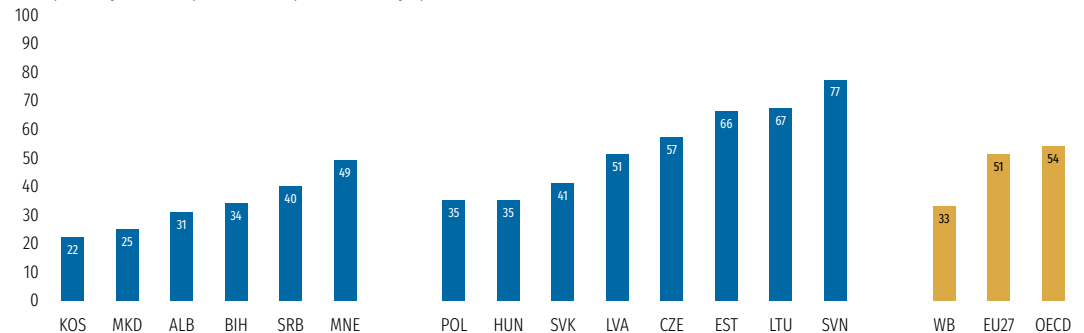
U prosjeku, jedna desetina domaćinstava na Zapadnom Balkanu u kojima žive učenici ne posjeduje računar; u Albaniji se ovaj procenat penje do skoro trećinu, odnosno 28 procenata. Posjedovanje informatičkih resursa se, međutim, značajno razlikuje od mogućnosti njihovog korištenja u obrazovne svrhe. Iako u prosjeku 86 procenata učenika navodi da ima pristup računaru koji mogu da koriste za školu, taj procenat će verovatno biti niži u uslovima zabrane kretanja, kada više ukućana polaže pravo na ove resurse (primjera radi ako roditelji moraju da rade od kuće, ili ako računari moraju da se koriste i za obrazovne potrebe braće i sestara). Što je još značajnije, socioekonomski jaz u pristupu informatičkim resursima može biti veliki. Skoro svi učenici u najvišem kvintilu po ESKS imaju pristup internetu, a veliki broj kod kuće ima i računar koji može da koristi za školu. Međutim, kao što se vidi na Slici 1, te brojke su daleko niže kod učenika u najnižem kvintilu.

Pružanje digitalnog sadržaja

Pored ograničenog pristupa internetu, upitni su i dostupnost i kvalitet digitalnog sadržaja.

Slika 2: Dostupnost djelotvornog obrazovnog sadržaja iz perspektive direktora škola

Dostupnost djelotvorne platforme za podršku učenju putem interneta

Izvor: Iz rezultata istraživanja PISA za 2018. vidi se procenat učenika u školama čiji se direktori slažu ili u potpunosti slažu sa ovom izjavom.

Mada su uporedne informacije malobrojne, rezultati testa PISA za 2018. ukazuju na to da je takav sadržaj krajnje ograničen, kao i da je njegova prilagođenost za upotrebu na platformama za učenje putem interneta niska. Iz tih nalaza se vidi i da većina učenika ne pohađa škole koje obezbeđuju djelotvorne platforme za podršku učenju putem interneta (Slika 2). Iznenadni prelaz na učenje na daljinu putem interneta tokom pandemije primorao je škole da potraže najbolju alternativnu mogućnost, kao što su unaprijed snimljeni časovi i slanje elektronskih nastavnih materijala elektronskom poštom. Nije jasno da li su ti materijali od početka bili zamišljeni za korištenje u nastavi na daljinu putem interneta ili su morali da budu improvizovani.

Digitalne vještine nastavnika

Mada nisu dostupni uporedni podaci, postoje jasne naznake da nastavnici na Zapadnom Balkanu nisu spremni da na duži rok pružaju podršku za djelotvorno učenje na daljinu ili putem interneta.

Sve zemlje Zapadnog Balkana prepoznaju značaj digitalnih vještina, iako primjenjuju različite pristupe u izgradnji tih vještina među nastavnicima. Primjera radi, u Srbiji postoji poseban nastavni plan i program za razvoj digitalnih kompetencija nastavnika, a ova zemlja provjerava i njihovu osposobljenost za korištenje digitalnih tehnologija za ocenjivanje učenika. Digitalne kompetencije su u Crnoj Gori i Sjevernoj Makedoniji dio opštih kompetencija nastavnika, mada to nije slučaj u Albaniji i Bosni i Hercegovini. **Čak i u EU, gde su digitalna nastavna sredstva u školama zastupljenija nego na Zapadnom Balkanu, tek između 20 i 25 procenata učenika podučavaju nastavnici koji vladaju ovom tehnologijom.** Nastavnici širom Evropske Unije u više navrata naveli su potrebu za daljim stručnim usavršavanjem iz oblasti IKT. Istraživanjem o upotrebi IKT u školama u Evropi utvrđeno je da nastavu za preko 6 od 10 učenika u Evropi drže nastavnici koji informatičke vještine usavršavaju u svoje slobodno vrijeme.

12 Izvor: Eurydice (2019). Digital Education at School in Europe. Za Kosovo nisu dostupni podaci.

13 Vidjeti ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/european-education-area/digital-education-action-plan-action-2-selfie-self-reflection-tool-mentoring-scheme-for-schools_en.

14 Vidjeti ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/2nd-survey-schools-ict-education.

15 European Commission (2019). 2nd Survey of Schools: ICT in Education. Objective 1: Benchmark Progress in ICT in Schools. Final Report.

16 ETF (2017). Digital Skills and Online Learning in Serbia. Digital Factsheet October 2017.

Nastavnici iz EU kao najozbiljnije pedagoške prepreke za korištenje IKT za podučavanje i učenje navode: (1) odsustvo pedagoških modela za korištenje IKT u svrhe učenja; (2) nedostatak adekvatnih vještina među nastavnicima; i (3) nedovoljnu tehničku podršku. I ovaj problem je vjerovatno još naglašeniji na Zapadnom Balkanu. Čak i u Srbiji, gdje su digitalne vještine izričito navedene kao kompetencije nastavnika, 56 procenata nastavnika u srednjim stručnim školama navodi da im je potreban visok ili srednji nivo dodatnog stručnog usavršavanja iz oblasti IKT.

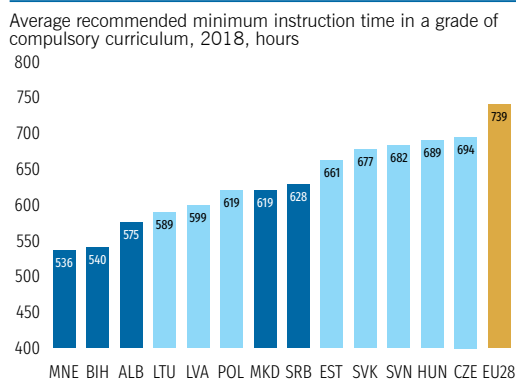
Roditeljska podrška

Roditelji, koji su sada faktički nastavnici, nemaju uvijek ni sposobnosti niti vremena da pomognu učenicima. To je naročito izraženo kod mlađih učenika, onih koji ostvaruju lošije rezultate i učenika sa posebnim potrebama. Čak i u najpovoljnijim okolnostima, mnogi roditelji nisu spremni da se uhvate u koštac sa učenjem na daljinu i nastavom kod kuće, i to posebno oni koji nisu tehnološki sofisticirani, imaju niže obrazovanje ili ograničenije resurse, imaju više djece kojima treba podrška ili moraju da odlučuju o tome kako raspodjeliti malobrojne informatičke uređaje. Primjera radi, procenat odraslih sa barem osnovnim digitalnim veštinama kreće se od 24 procenata u Bosni i Hercegovini, preko 32 procenata u Sjevernoj Makedoniji, do 46 procenata u Srbiji, u poređenju sa 56 procenata u EU27 i preko 70 procenata u zemljama poput Njemačke, Danske i Holandije.

Minimalan broj nastavnih sati

Broj nastavnih sati, ključni činičac za učenje, od presudnog je značaja i za održavanje kvaliteta nastave tokom pandemije, ali zemlje Zapadnog Balkana već posvećuju relativno mali broj nastavnih sati čak i osnovnom planu i programu. I prije izbijanja pandemije, broj nastavnih sati po školskoj godini za

Slika 3: Broj nastavnih sati na Zapadnom Balkanu i u uporedivim državama

Izvor: Eurydice and OECD.

obavezne nastavne planove i programe utvrđen u obrazovnim sistemima ovih država bio je relativno mali u poređenju sa susednim zemljama članicama EU. Primjera radi, u 2018., preporučeni minimalni broj nastavnih sati po školskoj godini bio je 739 u EU28, 628 u Srbiji, 575 u Albaniji i 536 u Crnoj Gori. U normalnim okolnostima, dakle, u zavisnosti od zemlje, nastava za učenike koji redovno pohađaju školu na Zapadnom Balkanu trajala je između 110 i 200 sati kraće nego za njihove vršnjake u Evropi, što predstavlja između 4 i 7 nedelja nastave manje u toku jedne školske godine od prosjeka EU. Prelazak na nastavu na daljinu i putem interneta dodatno će smanjiti dostupno nastavno vreme, naročito za učenike iz osjetljivih grupa.

19 Već postoje anegdotalni dokazi o zvaničnim preporukama da se gradivo skraćuje u nastojanju da se u postojećim okolnostima ispunje očekivanja iz nastavnih planova i programa.

Gubitak naučenog: koji je procjenjeni uticaj COVID-19 na stečeno znanje na Zapadnom Balkanu?

Prije izbijanja globalne pandemije, obrazovni sistemi zemalja Zapadnog Balkana već su bili suočeni sa ozbiljnim izazovima. Nijedan od njih nije učenicima u potpunosti pružao vještine potrebne na tržištu rada. Analiza ocena PISA za 2018. po zemljama pokazuje da u prosjeku 53 procenata učenika ne stekne osnovne vještine potrebne za delotvorno funkcionisanje u savremenoj radnoj snazi, u poređenju sa 23 procenta u zemljama OECD-a (Prilog 1). Na Kosovu je funkcionalno nepismeno preko 78 procenata populacije starije od 15 godina, a taj broj je preko 50 procenata i u Albaniji, Sjevernoj Makedoniji i Crnoj Gori (sa postignućem ispod nivoa 2 pismenosti prema kriterijumima PISA). Čak i u Srbiji, koja ostvaruje najbolje rezultate na Zapadnom Balkanu, funkcionalno je nepismeno 38 procenata učenika. Pored toga, neprekidno su prisutne nejednakosti u ishodima učenja po rodu, prebivalištu i prihodnoj grupi. Nedostatak postignuća u pogledu osnovnih kognitivnih veština otežava sticanje veština višeg reda potrebnih za uspeh u ekonomiji znanja koja se ubrzano menja.

Očekuje se da će sadašnje zatvaranje škola dovesti do značajnog gubitka naučenog. Uticaj izostajanja iz škole je dvojak: sa jedne strane, učenici ne uče ništa novo, a, sa druge, zaboravljaju ono što su već naučili. Iskustvo iz ranijih kriza pokazuje da zatvaranje škola snižava nivoe znanja i nesrazmjerno utiče na pripadnike osjetljivih grupa.

20 Nivo 2 je referentna vrednost, odnosno nivo postignuća na kome učenici počinju da pokazuju kompetencije koje će im omogućiti da kasnije delotvorno nastave obrazovanje, rade i učestvuju u društvu kao građani. OECD 2017.

21 Shores, K. and M. Steinberg. 2017. "The Impact of the Great Recession on Student Achievement: Evidence from Population Data." papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3026151.

22 Thamtanajit, K. 2020. "The Impacts Of Natural Disaster On Student Achievement: Evidence From Severe Floods in Thailand." *The Journal of Developing Areas* 54(4): 129-143.

U SAD, nalazi pokazuju da se recesiji od 2007. do 2009. može pripisati manji ali značajan negativni uticaj na ocjene na testovima kod pripadnika osjetljivih podgrupa. Tokom 2014., škole na Tajlandu zatvorene su na najviše mesec dana zbog ozbiljnih poplava, usljed čega su rezultati učenika, u zavisnosti od predmeta i nivoa, opali za između 7 i 25 procenata. Dokumentovano je i kvantifikovano pogoršanje znanja tokom duge pauze u okviru školske godine, kakvu primjera radi predstavlja tipičan ljetni raspust. U prosjeku, tokom tipičnog tromjesečnog ljetnog raspusta, ocjene postignuća učenika smanje se za onoliko koliko se usvoji tokom jednog mjeseca školske godine. Noviji podaci, dobijeni praćenjem preko pola miliona učenika uzrasta između 2. i 9. razreda iz jedne savezne države na jugu SAD (od 2008. do 2012.), ukazuju na to da tokom ljeta učenici izgube između 25 i 30 procenata naučenog tokom školske godine – odnosno, oko 3 meseca naučenog gradiva. Istom studijom je utvrđeno da učenici iz istorijski osjetljivih grupa izgube više naučenog od ostalih. Biće potrebno više mjeseci ili čak godina da se nadoknade sadašnja zatvaranja škola i posljedični gubitak naučenog, za šta će biti potrebno hitno usvojiti mjere za ublažavanje uticaja ovog problema, naročito kod učenika koji su najozbiljnije pogođeni zatvaranjem škola. Ako se to ne učini, na srednji rok će vjerovatno opasti nivo ljudskog kapitala, dok će se na duži rok smanjiti ekonomske prilike za građane.

Pošto je riječ o hitnoj reakciji, mjere učenja na daljinu ne moraju biti podjednako djelotvorne kao nastava u učionici –

23 Cooper, Harris, Barbara Nye, Kelly Charlton, James Lindsay, and Scott Greathouse. 1996. "The Effects of Summer Vacation on Achievement Test Scores: A Narrative and Meta-Analytic Review." *Summer Vacation*, p. 42.

24 Alexander, Karl, Sarah Pitcock, and Matthew C. Boulay. 2016. *The Summer Slide: What We Know and Can Do About Summer Learning Loss*. Teachers College Press.

25 U ovoj analizi korištene su ocene za čitalačku pismenost jer je to bila glavna oblast na testu PISA u 2018.

Okvir 2. Procjena uticaja zatvaranja škola usljed COVID-19 na gubitak naučenog*

Metodologija za procjenu gubitka naučenog zasniva se na četiri pretpostavke: (1) znanje se usvaja linearno tokom školske godine; (2) baza podataka o imovini domaćinstava korištena za test PISA omogućava razumnu aproksimaciju pristupa vidovima nastave na daljinu; (3) vidovi nastave na daljinu nisu podjednako efikasni kao nastava „licem u lice“ u učionici; i (4) njihova djelotvornost zavisi od socioekonomskog statusa učenika. U prosjeku, učenici nakon svake godine školskog obrazovanja ostvare napredak od oko 40 poena na testu PISA. Ta brojka se koristi za procjenu gubitka naučenog u dva scenarija: (1) sve škole su zatvorene a ne nude se nikakvi vidovi nastave na daljinu; i (2) nudi se veći raspon modaliteta nastave, uz mogućnost da su pojedini učenici i dalje u školi dok drugi koriste mogućnost nastave na daljinu.

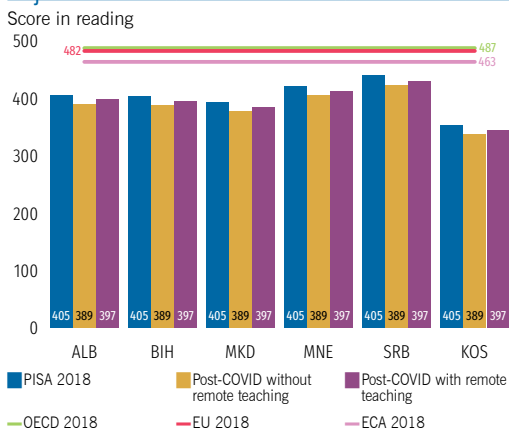
Pošto je u okviru ovog pristupa primjenjeno više pojednostavljujućih pretpostavki, dobijene procjene će vjerovatno predstavljati nižu granicu opsega stvarnog gubitka naučenog. To će naročito biti tačno ako zbog gubitka radnih mesta i sa njim povezanog smanjenja prihoda više učenika ostane gladno ili veći broj domaćinstava zapadne u teškoće – jer je poznato da oba ova činioca ograničavaju učenje.

* Azevedo, Geven, Hasan, Iqbal (Forthcoming), Estimating the Impact of COVID-19-Induced School Closures on Learning Outcomes, 2020

naročito ako moraju da ostanu na snazi tokom dužeg vremenskog perioda. Školsko obrazovanje unaprjeđuje ishode učenja, posebno ako je povezano sa kvalitetom, koji se najčešće mjeri ocjenama sa testova. Potencijalni gubitak naučenog može se procjeniti korištenjem ocjena za čitalačku pismenost iz testa PISA za 2018.

Prosječne ocjene se mogu smanjiti na kratak rok, zbog čega pojedine zemlje mogu da se vrate na vrijednosti poslednji put zabilježene 2015. ili čak ranije.

Slika 4: Procijenjeni uticaj COVID-19 na ocjene na testu PISA

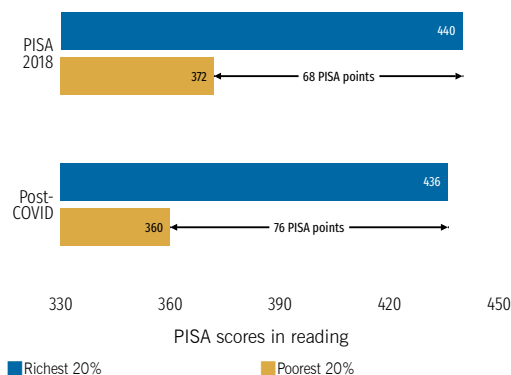

Izvor: Podaci PISA za 2018. i proračun zaposlenih Svjetske banke.

Pod pretpostavkom da se postignuće učenika tokom jedne školske godine poboljša za u prosjeku 40 poena PISA (Okvir 2); da su škole zatvorene četiri mjeseca, odnosno do kraja juna; i da nema nastave na daljinu, postignuće na Zapadnom Balkanu opasće za procijenjenih 16 poena PISA. U istom scenariju, ali uz organizovanu nastavu na daljinu i pod pretpostavkom da nastava na daljinu nije podjednako delotvorno kao podučavanje „licem u lice“, postignuće će na kratak rok opasti za oko 9 poena PISA (Slika 4). U tom slučaju, ocjena za čitalačku pismenost na Kosovu pašće ispod nivoa zabilježenog 2015. (347 poena PISA), a u Albaniji će se ocjena za čitalačku pismenost spustiti na nivo sličan onom iz 2012. Ove procjene vjerovatno predstavljaju nižu granicu opsega stvarnog gubitka naučenog jer su u ovom pristupu primjenjene različite pojednostavljujuće pretpostavke, iako se korištenim modelom ne uzimaju u obzir mjere za vraćanje znanja na prethodni nivo opisane u dijelu 4.

Zatvaranje škola će produbiti već značajnu nejednakost znanja. Jaz postignuća između najsiromašnijih i najbogatijih učenika, koji se već kreće od 1,5 godina obrazovanja u Albaniji i BiH i na Kosovu

Slika 5: Jaz postignuća između najsiromašnijih i najbogatijih, zatvaranje škola na četiri mjeseca, prosjek Zapadnog Balkana

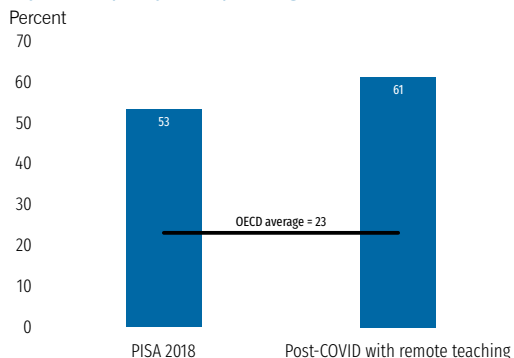

Izvor: Podaci PISA za 2018., proračun zaposlenih Svjetske banke.

(66 poena PISA) do preko 2 godine u Sjevernoj Makedoniji (90 poena PISA), dodatno će se produbiti jer je manja vjerovatnoća da će učenici iz siromašnijih sredina biti u stanju da iskoriste prednosti nastave na daljinu. Ako škole ostanu zatvorene do kraja juna, očekuje se da će procjenjeni prosječni jaz postignuća u regionu između učenika u najvišem i najnižem kvintilu prihoda porasti sa preko 1,5 godina obrazovanja (68 poena PISA) na skoro 2 godine (76 poena PISA) (Slika 5).

Brojni učenici mogu ponovo postati funkcionalno nepismeni. U svim državama Zapadnog Balkana prisutno je značajno učešće učenika sa ispodprosječnim postignućem (u proseku 53 procenata, u poređenju sa oko 23 procenata u zemljama OECD-a). Na Slici 6 je prikazano u kojoj mjeri prosječni gubitak naučenog opisan u gornjem tekstu može uticati na procenat učenika čije će postignuće opasti ispod nivoa 2, koji se smatra pragom funkcionalne pismenosti.

Slika 6: Povećanje broja učenika sa postignućem ispod osnovnog nivoa, zatvaranje škola na četiri mjeseca, prosjek Zapadnog Balkana

Izvor: Podaci PISA za 2018., proračun zaposlenih Svjetske banke.

Pod pretpostavkom da će gubitak naučenog biti veći kod učenika sa nižim ocjenama, prosječan broj učenika sa ispodprosječnim postignućem u oblasti čitalačke pismenosti može se povećati sa sadašnjih 53 procenata na 61 procenata. Značajne su implikacije ovog nalaza na mjere javnih politika: on znači da pojedini učenici možda neće ostvariti minimalni nivo postignuća za svoj uzrast kada se škole ponovo otvore.

Ako škole ostanu zatvorene na duži rok, vjerovatno će se povećati osipanje učenika, naročito onih iz osjetljivih grupa koji se bliže tačkama tranzicije u toku obrazovanja. Obimna istraživanja o rizicima od osipanja učenika ukazuju na postojanje pitanja vezanih kako za stranu ponude, odnosno uslove u školama, tako i za stranu tražnje, drugim riječima lične osobine učenika i uslove kod kuće. Glavni faktori rizika vezani za škole su nerazvijeni sistemi za praćenje pohađanja nastave i upravljanje neopravdanim izostajanjem,

26 World Bank (2019); UNICEF (2017); UNICEF (2016).

27 World Bank, The COVID-19 pandemic: Shocks to Education and

neadekvatna akademska i pedagoška podrška učenicima sa niskim postignućem, negativno okruženje u školama, nizak stepen učešća učenika u upravljanju školama i ograničeni angažman roditelja. Glavni faktori rizika vezani za učenike i domaćinstva su stariji uzrast u odnosu na druge učenike, bolest, problemi u ponašanju, nisko akademsko postignuće, nizak socioekonomski status, veličina porodice i domaćinstva sa jednim roditeljem. Učenici suočeni sa teškoćama u školi mogu biti manje motivisani da se u nju vrate jer smatraju da neće biti u stanju da nadoknade propušteno. Široko rasprostranjena nezaposlenost i gubitak prihoda usled COVID-19 staviće na ozbiljnu probu sposobnost domaćinstava da plate školske troškove. Zbog smanjenih kućnih budžeta, najsiromašnija domaćinstva mogu da odluče da ne šalju decu u škole čak i pošto se one ponovo otvore. Svi faktori rizika vezani za škole posebno su naglašeni u postojećoj situaciji u kojoj učenici nedeljama i mjesecima pohađaju nastavu na daljinu izvan tipičnog školskog okruženja, što stvara dodatan pritisak na situaciju kod kuće, naročito u ugroženim domaćinstvima.

Dugoročno zatvaranje škola će vjerovatno imati različit utjecaj na dječake i djevojčice. Pošto će zatvaranje škola povećati potrebu za brigom o ukućanima, djevojčice će često osjetiti posljedice u većoj mjeri nego dečaci, što će uticati na njihovu mogućnost da na duži rok ostanu uključene u obrazovanje. Sa druge strane, dječaci će verovatno osjetiti snažniji pritisak da odustanu od obrazovanja, pošto su i inače suočeni sa većim pritiscima da doprinesu porodičnim приходima, naročito sa pogoršanjem ekonomskih uslova. To bi moglo dovesti do trajnog osipanja dječaka, posebno iz višeg srednjoškolskog obrazovanja.

Koje mjere obrazovne politike države mogu da primjene radi ublažavanja posljedica COVID-19?

Pandemija COVID-19 je već značajno utjecala na obrazovanje, a pogoršaće i već postojeće obrazovne probleme i nejednakosti u regionu. Da bi se potencijalni negativni uticaji sveli na najmanju meru, potrebno je djelovati agresivno – a države Zapadnog Balkana već su počele aktivnosti radi ublažavanja posljedica krize. Iako je dalji tok pandemije na Zapadnom Balkanu nepoznat, očekuje se da će škole ostati zatvorene tokom ljetnih mjeseci, te da se možda neće ponovo otvoriti prije početka naredne školske godine; za očekivati je i da će se lokalizovani poremećaji nastaviti i tokom naredne školske godine, uz fazno i djelimično ponovno otvaranje škola. Obrazovni sistemi će morati i dalje da reaguju na ove poremećaje, istovremeno sprječavajući i minimizirajući gubitak naučenog i čuvajući dostignuti stepen ravnopravnosti i inkluzivnosti. Međutim, postoje bitne mjere koje države mogu da razmotre tokom faze prilagođavanja, odnosno dok su škole zatvorene, a zatim i u fazi upravljanja kontinuitetom nastave u kojoj se škole etapno otvaraju a ograničenja kretanja ublažavaju. Takođe je prepoznato više srednjoročnih politika kojima se može izgraditi otpornost i umanjiti gubitak ljudskog kapitala tokom faze oporavka nakon završetka pandemije COVID-19, odnosno kada se škole otvore.

Šta činiti tokom faze prilagođavanja

Nastaviti izvođenje nastave na daljinu i ublažiti gubitak naučenog što je ravnopravnije moguće.

Sada, kada sve države agresivno nastoje da organizuju multimodalnu nastavu na daljinu, potrebno je ravnopravnost postaviti kao prioritet. Učenici iz siromašnijih sredina imaju ograničeniji pristup internetu i računarima kod kuće, te samim tim i manje prilika za interaktivno učenje. Kako bi se spriječilo pogoršanje neravnopravnosti i smanjio rizik od osipanja, države bi mogle da razmotre obezbjeđivanje pristupa internetu i digitalnim uređajima za te učenike. Sjeverna Makedonija već pruža pristup internetu za siromašnija domaćinstvima. Zatvaranje digitalnog jaza pomoglo bi da se riješe pitanja koja nastaju tokom perioda zatvaranja škola i koja će nastati u slučaju budućih povremenih ograničenja kretanja, čime će se izgraditi otpornost sistema za reagovanje u sličnim situacijama ako škole ostanu zatvorene i nakon početka naredne školske godine.

Pojačati postojeću podršku nastavnicima i roditeljima kako bi mogli da pomognu djeci da ostanu motivisana za školu. Države u regionu su već izdale uputstva za nastavnike o izvođenju nastave na daljinu i putem interneta. Dok su škole zatvorene, od presudnog je značaja nastaviti te napore i podržati nastavnike. Primjera radi, u drugim zemljama EU i Sjeverne Amerike, nastavnicima se nude praktične vježbe za podučavanje putem interneta, preraspodeljuju se fondovi časova i koordinira rad nastavnika da bi se smanjilo opterećenje, pripremaju se uputstva za nastavnike o podučavanju na daljinu, organizuju mentorski časovi i grupni sastanci za razmjenu iskustava uživo i sklapaju partnerstva sa proizvođačima

softvera. Slično tome, podrška roditeljima u vidu informacija i smjernica od posebnog je značaja za ostvarivanje njihove ključne uloge u pružanju podrške učenju kada su škole zatvorene. To je naročito slučaj kod mlađe dece, učenika sa nižim postignućem i onih sa posebnim potrebama.

Uskladiti nacionalni sistem za ocjenjivanje znanja kako bi se pojednostavili prelazi između razreda i obrazovnih ciklusa. Sve zemlje u regionu analiziraju mogućnosti za rješavanje ovog problema, naročito kada je riječ o završnim ispitima (kao što je maturalni ispit). Pristupi se na međunarodnom nivou razlikuju. Brojne države su odlučile da otkazu ili odlože nacionalne ispite za ovu školsku godinu kako bi svim učenicima olakšale prelazak na sljedeće nivoe obrazovanja, što je naročito značajno kod učenika za koje postoji rizik od osipanja. Druge zemlje mijenjaju formate ispita. Mada se mogu razmotriti brojne mogućnosti, bitno je postarati se da svako rešenje bude posebno prilagođeno okolnostima u konkretnoj zemlji i da se njime uzme u obzir svrha ispita. Na primjer, za donošenje odluka o prelasku u naredni razred može se koristiti formativno ocjenjivanje koje sprovodi nastavnik u toku same nastave. U tim slučajevima, nastavnicima bi trebalo dati jasna uputstva da bi se ocjenjivanje učenika uskladilo sa zajedničkim smjernicama. Kod donošenja ovih odluka naročito je značajno posvetiti pažnju učenicima koji moraju da se prijave za upis u naredni nivo obrazovanja u toku školskih godina 2019/2020. i 2020/2021. Prelazak sa jednog nivoa na drugi zahtjevaće i veću podršku učenju u toku naredne školske godine, organizaciju ljetnih škola ili druge vidove podrške radi nadoknađivanja propuštenog gradiva.

<http://pubdocs.worldbank.org/en/625501588259700561/>

Kada se škole ponovo otvore, biće potrebno pažljivo razmotriti primjenjene mjere i analizirati iskustva zemalja koje su već otvorile škole. U školama koje su već otvorene primjenjuju se opsežne mjere prilagođavanja radi sprječavanja širenja virusa. U tom smislu, u pojedinim državama se nastava organizuje u manjim razredima ili podgrupama i ograničava se kretanje unutar škola, školski odmori se koriste sukcesivno, a za nastavno osoblje i čak i za učenike važe pooštrenije mjere lične higijene. Primjera radi, u Danskoj, gdje su osnovne škole ponovo otvorene, razredi su podijeljeni na podgrupe, svi đaci sjede u posebnim klupama na udaljenosti od oko dva metra jedan od drugog, nastavnici drže nastavu istom razredu u toku cijelog dana i ne mjenjaju se, djeca se igraju samo sa drugom decom iz svog razreda i to samo u malim grupama, nastavnici se ne okupljaju u zbornicama i svi moraju da peru ruke najmanje jednom na sat tokom šest časova provedenih u školi. Zemlje koje otvaraju škole podijelile su uzrasne grupe na više kategorija prema prioritetu njihovog povratka u klupe. Iako je većina država prvo ponovno otvorila škole za mlađe učenike, Austrija je početkom maja 2020. kao prioritet utvrdila učenike koji se spremaju za završne ispite. Uopšteno govoreći, odluka o tome kada ponovno otvoriti škole trebalo bi da se zasniva na javnozdravstvenim činiocima u lokalnom kontekstu. U Okviru za ponovno otvaranje škola dat je detaljan pregled kriterijuma vezanih za utvrđivanje odgovarajućeg trenutka i izbor najadekvatnijeg pristupa.

Upravljanje kontinuitetom nastave i izgradnja otpornosti

Organizovati programe ljetnjih škola i druge ubrzane programe učenja kako bi se učenicima nadoknadio gubitak naučenog, i to naročito onima kod kojih postoji rizik da će zaostati u učenju. Kada se ukinu ograničenja kretanja i škole počnu da se pripremaju za ponovno otvaranje, javiće se potreba za ubrzanjem nastave i učenja.

Programi ljetnjih škola se mogu iskoristiti za ciljanje najugroženijih učenika. Države bi mogle da razmotre korištenje formativnog ocenjivanja za utvrđivanje zaostatka u učenju i radi pružanja pomoći školama za usmjeravanje individualizovane podrške u cilju nadoknađivanja propuštenog, pojedinačnog rada sa učenicima ili savjetovanja. Kada se škole ponovo otvore, postojaće potreba da se produži nastavni dan da bi svi učenici mogli da nadoknade gubitak naučenog, što posebno važi za učenike koji zaostaju. Nastava bi trebalo da se izvodi na nivou koji odgovara okolnostima nakon završetka pandemije COVID-19; od presudnog značaja će biti dijagnostičko formativno ocenjivanje radi utvrđivanja gubitka naučenog i usredsređenje na nadoknađivanje tog gubitka i korištenje rezultata formativnog ocenjivanja za utvrđivanje pravca nastave i bolje reagovanje na potrebe učenika za učenjem, kao i zadovoljavanje hitnih potreba kao što su razvoj osnovnih vještina i priprema za polaganje standardizovanih ispita.

Obezbjediti dovoljno finansijskih sredstava kako bi mogle da se zadovolje potrebe za nadoknađivanjem gubitka naučenog, i to posebno za ugrožene studente, kada se škole otvore. Za povratak učenika u školu mogu biti potrebne akcije i kampanje usmjerene na ponovni upis, a za nadoknadu znanja izgubljenog dok su škole bile zatvorene biće potrebne i intenzivnije mjere. Pošto će COVID-19 verovatno imati različite efekte na djevojčice i dječake, biće neophodni finansijski podsticaji da bi se osiguralo da se djevojčice, odnosno dječaci, već u zavisnosti od konteksta, vrate u školu kada se obrazovne institucije ponovo otvore. Takvi podsticaji, između ostalog namjenski gotovinski transferi i stipendije, moraju biti identifikovani unaprijed.

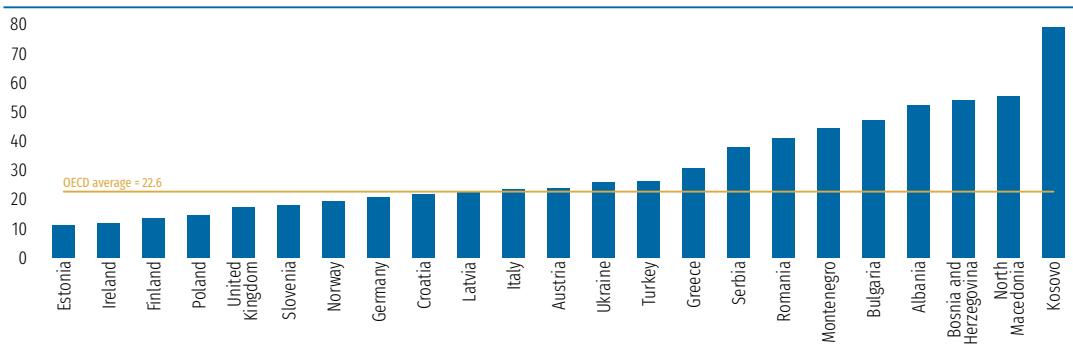
Programi na strani ponude pruženi putem škola će u pojedinim slučajevima biti najefikasniji način da se ublaže posljedice krize. Među njima mogu biti nenamjenski transferi školama u cilju otklanjanja finansijskih ograničenja koja negativno utiču na kvalitet učenja. Oni se mogu dodjeljivati državnim školama sa većim procentima đaka iz osjetljivih sredina, romskih zajednica ili drugih ugroženih grupa.

Očuvati i povećati iznose sredstava opredjeljenih za obrazovanje u cilju otklanjanja postojećih i sprječavanja novih gubitaka naučenog, kao i da bi se unaprijedio kvalitet obrazovanja. Iskustva iz ranijih recesija ukazuju na to da se smanjenje državnog budžeta negativno odražava na potrošnju po glavi učenika. Svi obrazovni sistemi zemalja Zapadnog Balkana suočeni su u određenoj meri sa potrebom da unaprijede efikasnost potrošnje, ali neke od tih država, kao što su Albanija i Kosovo, moraju i da investiraju više u svoje sisteme. Postojanje budžeta za obrazovanje u kojima se obezbjeđuje minimum sredstava za naknadu dodatnih troškova koji se mogu javiti nakon završetka pandemije COVID-19 od presudnog je značaja da se učenicima omogući da nadoknade propušteno i da se spriječi dalji rast nejednakosti. U isto vrijeme, sve ove države mogle bi da preispitaju postojeće finansiranje škola, između ostalog i tako što će izraditi formule za finansiranje u cilju unaprijeđenja efikasnosti i obezbjeđiti dopunsko finansiranje namenjeno učenicima iz ugroženih grupa. Bitno je zatvoriti jaz između gradskog i seoskog stanovništva koji je prisutan u cijelom regionu.

Ova kriza bi mogla da predstavlja priliku za reforme kojima će se unaprijediti rezultati obrazovnog sistema i izgraditi njegova otpornost na srednji rok. Kako države budu razvijale mehanizme za oporavak od krize u cilju povratka sistema u režim pune funkcionalnosti, biće od presudnog značaja prioritizovati strategije kojima se omogućavaju dugoročna unaprjeđenja. Ova situacija predstavlja priliku i za uvođenje inovacija koje su održive na duži rok. Među mogućnostima u tom smislu su: (1) unaprjeđenje kapaciteta za učenje na daljinu u većem obimu i digitalizacija obrazovanja radi povećanja efikasnosti i otpornosti sistema na buduće šokove; (2) efikasno korištenje tehnologija radi uvođenja modela kojima se učenje na daljinu i druge tehnologije kombinuju sa radom nastavnika; (3) uvođenje programa obuke radi unaprjeđenja digitalnih vještina nastavnika i njihovih sposobnosti za podučavanje na daljinu; (4) unaprjeđenje predškolskog obrazovanja i vaspitanja, naročito za djecu iz osjetljivih grupa, radi njihove bolje pripreme za školu, posebno zbog mogućeg smanjenja značaja predškolskog obrazovanja ako su roditelji stavili naglasak na obrazovanje starije dece; i (5) merenje efikasnosti obrazovnog sistema i povećanje kvaliteta podataka koji se koriste za upravljanje njime.

Prilog 1.

Procenat učenika sa ocjenama ispod minimalnog nivoa pismenosti, PISA 2018

Potražite ovaj izvještaj online:
www.worldbank.org/eca/wbrer

T i i j a

Autor Tanja Burzanović (Crna Gora)

Dr. Tatjana Burzanović ima veliko iskustvo na polju grafičkog dizajna, grafičke arhitekture, dizajna interijera. Radila je kao umjetnički direktor, dizajner interijera i grafički dizajner na različitim instancama. Imala je mnogo izložbi na raznim mjestima. Dobila je brojne nagrade za svoja umjetnička i književna djela. Objavila je knjigu pod naslovom „Međuodnosi umjetničkih svjetova“, uz podršku Ambasade Indije za Austriju i Crnu Goru u Beču. Njena umjetnička filozofija uključuje prikaz odnosa između umjetničkih svjetova (prostorna i vremenska umjetnost). Stoga umjetnik posreduje između prirode i duha, a opet proističe iz apsolutne ideje i služi svrsi ispunjenja apsolutnog duha. 'Dokučiti značenje kroz formu' je zadatak umjetnosti kojeg savremeni mislilac postavlja da bi pokazao da su stvaranje formi i davanje smisla dva istovremena, isprepletena i apsolutno neodvojiva procesa u umjetnosti. Bez te spoznaje nije moguće napraviti iskorak na istraživanju prirode umjetnosti i književnosti. Ona vjeruje da je umjetnost način traganja za istinom. Umjetnost je neodvojiva od traganja za istinom.

Ljudi oblikuju ideje, ljudi modeliraju snove i ljudi stvaraju umjetnost. Da bi lokalne umjetnike povezali sa širom publikom, naslovnica ovog izvještaja i njegovih narednih izdanja će predstavljati umjetnička djela iz zemalja Zapadnog Balkana.